

MONITORING POMNIKÓW HISTORII – PROCEDURA, WYZWANIA, ZAGROŻENIA

ZALASIŃSKA Katarzyna ¹

¹ Katarzyna Zalasińska, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego
<https://orcid.org/0000-0003-2171-2560>

ABSTRAKT: Istotny wzrost liczby pomników historii w ostatnich latach rodzi nowe wyzwania, związane z potrzebą stworzenia sprawnego mechanizmu monitoringu stanu ich zachowania, jak i zarządzania nimi. Niniejszy artykuł stanowi omówienie system monitoringu pomników historii, który został wprowadzony na podstawie wytycznych Generalnego Konserwatora Zabytków z dnia 19 listopada 2018 r. Jego wdrożenie ma umożliwić stałą, regularną obserwację stanu zachowania, jak i procesów zachodzących w zabytkach uznanych za pomnik historii oraz ich otoczeniu, które mogą mieć wpływ na jego stan zachowania.

SŁOWA KLUCZE: Pomniki historii, dziedzictwo kulturowe, zabytki

Zapewnienie właściwej ochrony pomników historii stanowi współcześnie jedno z ważniejszych wyzwań systemu ochrony zabytków w Polsce. Uznanie za pomnik historii stanowi istotną deklarację, dotyczącą wartości danego obiektu/obszaru, jak i jego znaczenia dla kultury. Tym samym rodzi to po stronie organów administracji publicznej, powołanej do ochrony zabytków, w rozumieniu art. 4 ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opieki nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2018, poz. 2067; dalej: u.o.z.o.z.), obowiązek podjęcia szczególnych działań, w celu zapewnienia im skutecznej ochrony i przekazania przyszłym pokoleniom.

Na wstępie przypomnieć jedynie należy, że zgodnie z art. 15 u.o.z.o.z., Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w drodze rozporządzenia, może uznać za pomnik historii zabytek nieruchomy wpisany do rejestru lub park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury, określając jego granice. Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego może złożyć wniosek o uznanie za pomnik historii po uzyskaniu opinii Rady Ochrony Zabytków. Wpis na listę pomników historii warunkuje przestawienie wniosku ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Następnie przedstawić Komitetowi Dziedzictwa Światowego wniosek o wpis pomnika historii na „Listę dziedzictwa światowego” w celu objęcia tego pomnika ochroną na podstawie Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjętej w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. (Dz.U. z 1976 r. poz. 190 i 191).

Uznanie za pomnik historii, zgodnie z art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, stanowi jedną z form ochrony zabytków. Forma ta nie wywołuje jednak skutków prawnych, a obowiązki związane z jego ochroną wynikają z wpisu do rejestru lub uchwały o utworzeniu parku kulturowego. Zgodnie z przywołanym wcześniej art. 15 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, pomnikami historii są zabytki o szczególnej wartości dla kultury. W ramach prowadzonego postępowania o uznanie za pomnik historii, dokonywana jest ocena wartości danego zabytku według wskazanego kryterium. Pozwala to na przyjęcie, że w ramach obecnego systemu ochrony zabytków ustawodawca wprowadził podstawę do wartościowania, nie określając jednak skutków zaliczenia danego obiektu do grupy zabytków kwalifikowanych, posiadających szczególne znaczenie dla kultury.

Istotny wzrost liczby pomników historii w ostatnich latach rodzi nowe wyzwania, związane z potrzebą stworzenia sprawnego mechanizmu monitoringu stanu ich zachowania, jak i zarządzania nimi. Potwierdzenie bowiem przez Prezydenta RP szczególnego znaczenia dla kultury określonego zabytku, rodzi po stronie organów administracji publicznej obowiązek zapewnienia właściwego jego zachowania dla przyszłych pokoleń. W tym stanie rzeczy niezbędne stało się podjęcie pilnych działań zmierzających do określenia celów systemu monitoringu, jak i sposobów jego realizacji.

Wychodząc z tego założenia, stworzony został w 2018 r., a wdrażany jest od 1 stycznia 2019r., system monitoringu pomników historii, którego założenia określone zostały w piśmie z dnia 19 listopada 2018 r. Generalnego Konserwatora Zabytków, prof. Magdaleny Gawin do wojewódzkich konserwatorów zabytków. Zgodnie bowiem z art. 90 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, w ramach koordynowania działalności wojewódzkich konserwatorów zabytków, Generalny Konserwator Zabytków może ustalać ogólne kierunki ich działania, wydawać instrukcje i wytyczne określające sposób ich postępowania oraz oczekiwać od nich sprawozdań z działalności. W związku z powyższym możliwe było sformułowanie wytycznych w zakresie sposobu prowadzenia monitoringu realizowanego przez wojewódzkich konserwatorów zabytków. Wskazany system obejmuje monitoring pomników historii, jak i miejsc światowego dziedzictwa. Wyjaśnienia wymaga, że z uwagi na różne uwarunkowania, granice pomników historii nie pokrywają się we wszystkich wypadkach w całości z granicami wpisów na Listę dziedzictwa światowego. Okoliczność ta została uwzględniona przy formułowaniu zapisów poszczególnych elementów systemu monitoringu.

Na wstępie należy wyjaśnić, że **monitoring pomników historii stanowi proces, w ramach którego, w wyniku informacji uzyskiwanych w toku czynności kontrolnych oraz analizy gromadzonej dokumentacji dotyczącej poszczególnych pomników, dochodzi do stałej, regularnej obserwacji stanu zachowania, jak i procesów zachodzących w zabytku oraz jego otoczeniu, a które mogą mieć wpływ na jego stan zachowania.** Innymi słowy, stworzony system monitoringu obejmuje zarówno kwestie związane ze stanem zachowania obiektu, jak i sposobem zarządzania pomnikiem historii, a także ryzykami jakie rodzą zmiany i procesy zachodzące w otoczeniu. Ma to zapewnić pełniejszą realizację celów stawianych wspólnie przed zarządzaniem

dziedzictwem¹. K. Gutkowska i Z. Kobyliński trafnie przyjmują, że zarządzanie zawsze musi być oparte o wiedzę: „Założeniem zarządzania dziedzictwem kulturowym jest świadome, odpowiedzialne i przemyślane podejmowanie opartych na rzetelnej i gruntownej wiedzy decyzji, dotyczących dziedzictwa kulturowego, w taki sposób, aby jak najlepiej wykorzystać dla dobra publicznego liczne i różnorodne wartości, których owo dziedzictwa jest nośnikiem”². Zaproponowany system monitoringu ma być dla opiekunów, jak i organów administracji publicznej, źródłem takich wiarygodnych i uporządkowanych informacji, stanowiących podstawę do podejmowania przyszłych działań. Zebrane w ten sposób dane mogą w przyszłości pozwolić nie tylko na promowanie dobrych praktyk i wymianę doświadczeń między opiekunami zabytków, ale przede wszystkim zmianę w podejściu do ochrony dziedzictwa. O potrzebie odejścia od statycznej ochrony dziedzictwa na rzecz wykorzystania formuły dynamicznej w postaci „kreatywnego zarządzania zastanym dziedzictwem kulturowym, realizowanego przy osiągnięciach technicznych, naturalnej inwencji jednostki i koniunktury gospodarczej, a także zasobu naukowego doktryny konserwatorskiej” pisali już w 2008 r. autorzy *Raportu na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*³.

Punktem wyjścia dla stworzonego systemu monitoringu były przewidziane w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zadania i kompetencje wojewódzkich konserwatorów zabytków oraz ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w tym w szczególności w zakresie kontroli i stosowania środków nadzoru konserwatorskiego. Innymi słowy, przyjęta procedura monitoringu nie wynikała ze zmian ustawodawczych, ale z wykorzystania kompetencji już przyznanych organom ochrony zabytków. Pod względem podmiotowym objęła ona nie tylko wojewódzkich konserwatorów zabytków oraz ministra, ale również Narodowy Instytut Dziedzictwa, który odpowiedzialny jest za tworzenie swojego „repozytorium wiedzy” o pomnikach historii. Dodatkowo ważnym źródłem rozwiązań był system monitoringu miejsc światowego dziedzictwa.

Zgodnie z przyjętą procedurą system został oparty o dwa tryby kontroli – kontrolę planową oraz kontrolę doraźną. Pierwsza dotyczy stanu zachowania pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa i prowadzona jest przez wojewódzkich konserwatorów zabytków w trybie przepisu art. 38 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, nie rzadziej niż raz na 2 lata. Natomiast kontrolę doraźną stanu zachowania pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa, w trybie art. 38 ustawy, o której mowa w pkt 1, wojewódzcy konserwatorzy zabytków powinni przeprowadzać nie później niż 7 dni od dnia powzięcia informacji o nieprzestrzeganiu na obszarze pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Należy więc przyjąć, że podstawową kontrolą jest kontrola planowa, natomiast kontrola doraźna tworzy „system

¹ Zob. Gawęł Ł., [w:] *Mechanizmy prawne zarządzania dziedzictwem kultury*, red. A. Jagielska-Burduk, Gdańsk-Warszawa 2016, s. 27-31.

² Gutkowska K., Kobyliński Z., *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym – nowa dziedzina nauczania akademickiego i badań naukowych*, „Mazowsze. Studia Regionalne” 2011, nr 6, s. 52.

³ Bohm A., Dobosz P., Jaskanic P., Purchla J., Szmygin B., *Raport na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, red. J. Purchla, Kraków 2008, s. 36.

szybkiego reagowania”, będący podstawą do wdrażania środków nadzoru konserwatorskiego. Źródłem danych dla monitoringu jest nie tylko protokół pokontrolny dot. stanu zachowania, ale przede wszystkim ankieta stanowiąca załącznik do wytycznych, która dotyczy uwarunkowań ochrony i kwestii wprost odnoszących się do problemów zarządzania.

W kontroli planowej pomnika historii będącego w całości albo w części miejscem światowego dziedzictwa, albo miejsca światowego dziedzictwa niebędącego pomnikiem historii uczestniczy przedstawiciel Narodowego Instytutu Dziedzictwa. W wypadku kontroli doraźnej pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa może uczestniczyć przedstawiciel Narodowego Instytutu Dziedzictwa, o ile wojewódzki konserwator zabytków wystąpi w tej sprawie do Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

Kolejnym elementem przyjętego mechanizmu monitoringu jest obowiązek informacyjny wojewódzkich konserwatorów zabytków, którzy mają obowiązek przekazywać do Departamentu Ochrony Zabytków oraz Narodowego Instytutu Dziedzictwa skany protokołów ww. kontroli oraz wydawanych rozstrzygnięć (w tym pozwoleń, zaleceń konserwatorskich). Wojewódzcy konserwatorzy zabytków przekazują ponadto informacje o zamiarach podjęcia prac konserwatorskich lub restauratorskich, mogących mieć wpływ na miejsce światowego dziedzictwa lub budowy na jego obszarze nowych obiektów oraz o wszczęciu każdego postępowania w sprawie wydania pozwolenia na podstawie art. 36 ust. 1 ustawy, dotyczącego tego obszaru, nie później niż 14 dni od dnia, w którym postępowanie zostało wszczęte.

Zgodnie z przyjętym założeniem, wytyczne przekazane pismem z 19 listopada 2018 r., stanowiły pierwszy krok w tworzeniu systemu monitoringu. Przyjęta procedura została poddana ewaluacji w pierwszym okresie funkcjonowania. Skutkiem tej analizy i uwag nadesłanych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków, dokonano doprecyzowania wytycznych:

1) Sposób prowadzenia kontroli

Kontrole pomników historii i/lub miejsc światowego dziedzictwa mają być prowadzone w trybie art. 38 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2018 r. poz. 2067, z późn. zm.). Jednak w przypadku pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa będącego fragmentem miasta o co najmniej kilkudziesięciu budynkach mieszkalnych, prowadzenie w tym trybie kontroli planowanej będzie albo bardzo utrudnione, albo wręcz niemożliwe. W związku z tym ocena stanu zachowania w ramach kontroli planowanej tego rodzaju pomników historii i/lub miejsc światowego dziedzictwa musi przebiegać dwuetapowo. W pierwszym etapie, bez udziału właścicieli lub posiadaczy zabytków, dokonane powinny zostać czynności sprawdzające, obejmujące cały pomnik historii i/lub miejsce światowego dziedzictwa, których celem byłoby wskazanie tych obiektów bądź obszarów znajdujących się na terenie pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa, co do których istnieją wątpliwości co do przestrzegania przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. W odniesieniu do tych obiektów i obszarów odbywałaby się kontrola (drugi etap kontroli planowanej) na podstawie art. 38 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

2) Wypełnianie ankiety

Ankieta wypełniana jest wyłącznie po przeprowadzeniu kontroli planowanych, w których

obligatoryjnie udział biorą przedstawiciele Narodowego Instytutu Dziedzictwa, których jednym z zadań będzie analiza przekazywanych dokumentów dotyczących pomników historii i/lub miejsc światowego dziedzictwa, w tym również wypełnionych ankiet. Zasadna jest zatem propozycja wypełniania ankiety przez pracowników Narodowego Instytutu Dziedzictwa biorących udział w planowanej kontroli.

3) Pozwolenia wydawane na podstawie art. 36 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Nie należy przekazywać pozwoleń wydanych na podstawie art. 36 ust. 1 pkt 3, 4, 9 i 12.

Dla pomnika historii i/lub miejsce światowego dziedzictwa będącego fragmentem miasta, o co najmniej kilkudziesięciu budynkach mieszkalnych, należy przekazywać pozwolenia na działania:

a) mające wpływ na ten fragment miasta, w szczególności pozwolenia na:

- budowę nowych obiektów,
- rozbiórkę obiektów, wpisanych do rejestru zabytków lub ujętych w gminnej ewidencji zabytków,
- zmianę organizacji ruchu.

b) mające wpływ na wygląd zewnętrzny obiektów znajdujących się na obszarze tego fragmentu miasta, niezależnie od tego, czy są one wpisane do rejestru zabytków, czy też nie są wpisane do tego rejestru, w szczególności pozwolenia na:

- nadbudowę obiektu,
- rozbudowę obiektu,
- zmianę geometrii bryły obiektu,

c) inne, podejmowane na obszarze zabytku archeologicznego wpisanego do rejestru zabytków lub ujętego w wojewódzkiej ewidencji zabytków.

W powyższym zakresie powinny być także przekazywane informacje o wszczętych postępowaniach administracyjnych.

Z analizy dotychczas przekazywanych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków pozwoleń wydawanych na podstawie art. 36 ust. 1 dla pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa będącego fragmentem miasta o co najmniej kilkudziesięciu budynkach mieszkalnych wynika, że należy przekazywać pozwolenia na:

- a) budowę i przebudowę instalacji usytuowanych pod ziemią, z wyłączeniem pozwoleń na budowę instalacji na obszarze zabytku archeologicznego wpisanego do rejestru zabytków lub ujętego w wojewódzkiej ewidencji zabytków,
- b) budowę i przebudowę instalacji usytuowanych wewnątrz obiektu,
- c) prace konserwatorskie prowadzone na zewnątrz i wewnątrz obiektu, jak też w stosunku do wyposażenia obiektu,
- d) zmiany użytkowania obiektu albo jego części.

Dla pomnika historii i/lub miejsce światowego dziedzictwa niebędącego fragmentem miasta o co najmniej kilkudziesięciu budynkach mieszkalnych należy przekazywać pozwolenia wydane na podstawie art. 36 ust. 1 pkt 1, 5, 6, 7, 8, 10 i 11. W tym zakresie należy także przekazywać

informacje o wszczętych postępowaniach administracyjnych.

Jednocześnie podkreślić należy, że nie ma również potrzeby przekazywania dokumentów będących, w szczególności:

- a) wyrażeniem zgody na uporządkowanie terenu,
- b) zawiadomieniem o terminie kontroli albo wizji lokalnej,
- c) informacją o formie ochrony konserwatorskiej,
- d) uwagami do projektu naprawy nawierzchni ciągów komunikacyjnych lub projektu montażu pojemników na odpady zmieszane.

4) Zakres podmiotowy obowiązywania wytycznych

Wytyczne obowiązują tylko tych samorządowych konserwatorów zabytków, którym na podstawie porozumień przekazano kompetencje do sprawowania kontroli, na podstawie przepisów art. 38 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, na obszarach pomników historii i/lub miejsc światowego dziedzictwa. Tym samym, gdy takie kompetencje nie zostały przekazane, kontrolę pomników historii i/lub miejsc światowego dziedzictwa sprawuje wojewódzki konserwator zabytków.

Wraz z przekazaniem wytycznych wojewódzkim konserwatorom zabytków doprecyzowane zostały zadania NID w związku z realizacją powierzonych zadań. Dotyczyły one:

- 1) udziału przedstawiciela Narodowego Instytutu Dziedzictwa we wszystkich kontrolach planowych pomników historii i/lub miejsc światowego dziedzictwa organizowanych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków;
- 2) udziału przedstawiciela Narodowego Instytutu Dziedzictwa w kontrolach doraźnych pomników historii i/lub miejsc światowego dziedzictwa organizowanych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków, po jego wystąpieniu w tej sprawie do Narodowego Instytutu Dziedzictwa;
- 3) gromadzenia przekazywanych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków informacji oraz skanów dokumentów dotyczących pomników historii i/lub miejsc światowego dziedzictwa w „teczkach obiektów”, które będą stanowiły swoiste repozytorium wiedzy na temat danego pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa;
- 4) dokonywania analizy informacji oraz skanów dokumentów przekazywanych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków, dotyczącej danego pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa, pod kątem:
 - a) zasadności uruchomienia przez ministra kultury i dziedzictwa narodowego oraz wojewódzkich konserwatorów zabytków procedur związanych z zastosowaniem środków nadzoru konserwatorskiego lub nadzwyczajnych trybów weryfikacji decyzji, w szczególności z uwagi na stan zachowania pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa, jak i planowanych działań, które mogą mieć negatywny wpływ na ich wartość,
 - b) zagrożeń dla pomnika historii i/lub miejsca światowego dziedzictwa wynikających ze sposobu zarządzania;

- c) zasadności zastosowania par. 172 Wytycznych Operacyjnych do realizacji Konwencji UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 r.;
- 5) przekazywania do Departamentu Ochrony Zabytków, na podstawie dokonanych analiz, opinii, wraz z uzasadnieniem, w sprawie podjęcia procedur, o których mowa w pkt 4, nie później niż w terminie 14 dni od dnia otrzymania informacji;
- 6) opracowywanie na koniec 2019 r, a następnie co 2 lata (na koniec roku 2021, 2023, itd.), na podstawie danych, o których mowa w pkt 2 i 3, oraz na podstawie analiz, o których mowa w pkt 4, a także działań własnych (opinii, analiz, opracowań merytorycznych), informacji dotyczącej stanu zachowania i zarządzania pomnikami historii i/lub miejscami światowego dziedzictwa;
- 7) przekazywania informacji dotyczącej stanu zachowania i zarządzania pomnikami historii i/lub miejscami światowego dziedzictwa, o której mowa w pkt 6, do Departamentu Ochrony Zabytków, nie później niż do dnia 31 stycznia roku następującego po roku, w którym informacja została opracowana (tj. odpowiednio do dnia 31 stycznia 2020 r., 31 stycznia 2022 r. itd.).

Zgodnie z przyjętym założeniem Narodowy Instytut Dziedzictwa stał się więc jednostką odpowiedzialną za przetwarzanie zebranych informacji, a następnie ich opracowanie.

Obecnie najpoważniejszym **wyzwaniem** jest właściwe wdrożenie i dalsza optymalizacja przyjętej procedury. Proces ten musi być rozłożony w czasie z uwagi na niezwykle zróżnicowanie zasobu objętego monitoringiem. Pierwsze analizy ujawniły trudność w sformułowaniu uniwersalnego mechanizmu obejmującego zarówno pojedyncze obiekty, jak i całe fragmenty miast historycznych. Wydaje się jednak, że etapami możliwe będzie dojście do pożądanego kształtu procedury. Zakończenie pierwszego etapu wdrożenia otworzy przed systemem monitoringu nowe wyzwania – analizę zebranych danych. Pierwszy okres analizy powinien obejmować co najmniej dwie kontrole planowe, a więc powinien być realizowany najwcześniej w 2023r. W poprzedzających latach istotne będzie działanie kontroli doraźnej, jak i skutki ustaleń kontroli planowych, uzasadniających wszczęcie postępowań prowadzących do wydania jednego ze środków nadzoru konserwatorskiego bądź wydania zaleceń pokontrolnych.

Najpoważniejszym **zagrożeniem** dla budowanego systemu monitoringu pomników historii jest niewystarczające wsparcie kadrowe i finansowe służb konserwatorskich. Realizacja obowiązków związanych z wykonywaniem kontroli planowych pomników historii nie powinna się odbywać kosztem kontroli innych obiektów wpisanych do rejestru na terenie danego województwa. Tymczasem brak zapewnionych odpowiednich środków na realizację zadań ustawowych organów ochrony zabytków może prowadzić do wykonywania jednych zadań, kosztem drugich. Potrzeba zapewnienia odpowiedniej obsady kadrowej i finansowania dotyczy również zadań wykonywanych przez Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Zainicjowane pismem z 19 listopada 2018 r. budowanie systemu monitoringu pomników historii w Polsce jest pierwszym działaniem mającym na celu zapewnienie skutecznej ochrony i właściwego zarządzania tego szczególnego zasobu. Nie ulega wątpliwości, że stanowi to dopiero pierwszy etap, a budowanie systemu będzie procesem. Zbierane obecnie doświadczenia pozwalają jednak przyjąć, że osiągnięcie pełnej sprawności opisanych w niniejszym artykule procedur może nastąpić do końca 2020 r.

Bibliografia

Bohm A., Dobosz P., Jaskanis P., Purchla J., Szmygin B., *Raport na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, red. J. Purchla, Kraków 2008

Gaweł Ł., [w:] *Mechanizmy prawne zarządzania dziedzictwem kultury*, red. A. Jagielska-Burduk, Gdańsk-Warszawa 2016

Gutkowska K., Kobyliński Z., *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym – nowa dziedzina nauczania akademickiego i badań naukowych*, „Mazowsze. Studia Regionalne” 2011, nr 6